

Egy történelemelmélet aporiái

REINHART KOSELLECK: ELMÚLT JÖVŐ. A TÖRTÉNETI IDŐK SZEMANTIKÁJA

Reinhart Koselleck munkássága már e kötet megjelenését megelőzően sem volt teljesen ismeretlen a humántudományok hazai művelői előtt. Történészek, politológusok, irodalmárok fordították le több tanulmányát, s a *Vergangene Zukunft* történelemelmélete az irodalom hermeneutikai értelmezőinek szemléletér a kilencvenes években applikált formában is alakította. Az irodalomtörténet hatástörténeti felfogása számára kínált (más szerzők mellett) elméletileg megalapozott hozzáférést „az irodalom megszilárdíthatatlan történeti valóságának temporális tapasztalathoz” (Kulcsár Szabó Ernő). A „nem-egyidejűség egyidejűségének” fogalma a „korszakolás” nem önfelszámoló átértelmezéséhez, a korszak-elképzelések többdimenzióssá és dinamikussá formálásához járult hozzá. Az utóbbi években önálló tanulmányok is foglalkoztak Koselleck munkáival: a megújuló társadalomtörténeti, esztétikátörténeti és történetelméleti kutatásnak éppúgy érdeklődési körébe került (pl. Trencsényi Balázs, Szabó Márton és Halmos Károly tanulmányai a Szekeres András szerkesztette *A történelem szerszámosládája* című kötetben), mint a kultúratudományok kihívásaival számot vető irodalomkutatásnak (ld. Hansági Ágnes írását a Kulcsár Szabó Ernő és Szirák Péter szerkesztésében megjelent *Történelem, kultúra, mediálitás* kötetben). Az *Elmúlt jövő* című tanulmánykötet mostani megjelenésekor így a részletes bemutatás kötelme alól némileg mentesülve csupán Koselleck legfontosabb kérdéseit és megállapításait veszem sorra, s inkább azoknak az aporitikus szerkezeteknek nézek tőzesebben utána, melyek historikáját igazán jellegzetessé teszik.

Koselleck alapvető célja a sajátos értelemben vett „történeti idő” megragadása, mégpedig oly módon, hogy az időtapasztalatok nyelvi felépítésében kulcsszerepet játszó fogalmak szemantikai elemzéséből annak a történeti-antropológiai dimenzióknak a sajátosságait dolgozza ki, amely mindenféle fogalmiság és nyelvi cselekvés kiiktarthatatlan eleme. Miközben történeti struktúrák és temporális tapasztalatok már korábban is megfogalmazódtak, a XVIII. század második felében a múlt és a jövő közötti különbség meghatározása vezetett a voltaképpeni történeti tudat kialakulásához. Ekkorra vált nyilvánvalóvá, hogy míg korábban a történelem időszerkezete a lehetséges tapasztalások terét egyneműnek és folytonosnak mutatta, múlt és jelen között zökkenőmentes átmenetet tételezett, s így a jövőre irányuló várakozásokat is a kontinuitás alapján szabályozta, addig a XVIII. század második felére a tapasztalat és várakozás közötti különbség egyre nagyobbá vált. A másutt „nyeregkornak” is nevezett időszak legfontosabb változásai között az önálló tárgy területtel és saját módszertannal rendelkező történelemfilozófia kialakulása említhető (s vele párhuzamosan, ahogyan azt pl. Odo Marquard hangsúlyozza, a filozófiai esztétikáé és a filozófiai antropológiáé). A történelemfilozófia megszületése együtt jár az egyes számban vett „történelem” fogalmának kialakulásával (szemben a korábban létező különböző „történetekkel”). A történelem mint „magánvaló történelem” reflexív fogalom, vagyis a történelem és a történelem megismerése ettől

kezdvé nem választható el egymástól. Az új kifejezés (kanti értelemben vett transzcendentális kategória, mely a történelemnek mint valóságnak és ugyane ténelem reflexiójának a lehetőségfeltételét jelenti. A XVIII. század utolsó évtizedeire jellemző változástapasztalat a hagyományok felszámolódását, a hatalmi-politikai összefüggések egyre bonyolultabb, a közvetlen megtapasztalhatóságnak ellenálló voltát, a történelem „csinálhatóságának” voluntarisztikus hitéből fakadó véres következményeket, a „nagy szingularizációk” szaporodását (a szabadság, az igazságosság, az emberiség stb.), az „izmusok” kialakulásának kezdetét, s a technikai ipari életfeltételek egyre gyorsuló változását regisztrálhatta. Mindennek következményeképpen pedig — többek között — a haladás, a forradalom, az emancipáció fogalmainak jelentésváltozását: e fogalmak általános, és a jövőre irányuló kategóriákká alakultak. (Ugyanerre a kora a Joachim Ritter körül kialakult filozófus-csoport, a *Historisches Wörterbuch der Philosophie* — a többek között Koselleck által szerkesztett *Geschichtliche Grundbegriffe* bölcséleti páuja — szerkesztő és szerzőgárdájának nagy része is mint máig ható változások korára utal; de Foucault „modern kora” is a XVIII-XIX. század fordulóján veszi kezdetét, tehát e koraszakhatár kapcsán bizvást beszélhetünk interdiszkurzív érvényű megállapításról.)

Koselleck historikája a kanti kritikai filozófia alapjáról indul ki, amennyiben legfontosabb feladatának a történelem mint valóság és ugyanakkor mint megismerés lehetőségfeltételeinek kidolgozását tekinti. A kanti történelemfilozófiát azonban már nem követi, hanem alapvetően a történeti megértés hermeneutikáinak nevezhető premisszáit veszi irányadónak. E premisszák közül legfontosabb a történeti állítások viszonylagossága. E viszonylagosság Chladeniusnál négy csupán a nézőpontok térbeli különbözőségér foglalta magában, a XIX. század elején azonban kiegészült a temporalitás tapasztalatmódosító hatásának adatosságával. „Azóta minden eseménynek megváltozhatott az identitása, ha a tovafele haladó összonté-
nelem megváltozott a státusa. Mind a perspektivikus megítélés, mind pedig a ki-
mutatható hatástörténet visszamenőleges hatályra tett szert. A történelem abban az
értelemben temporalizálódik, hogy a múlt időnek köszönhetően a mindenkori
mában és a távolság növekedésével a múltban is változik, pontosabban szólva: fel-
tárul a mindenkori igazsága.” (376.) E megfogalmazás jól mutatja azt a két,
egymást kölcsönösen kizáró követelményt, amelyet a történettudománynak szem-
előtt kell tartania: igaz kijelentéseket kell tennie, ugyanakkor el kell ismernie és
számításba kell vennie saját állításai relativitását. E kettős követelmény azonban
Kosellecknél nemcsak kizárja egymást, hanem ugyanakkor a történeti munka so-
rán éppen hogy egymás feltételeivé válnak: a történelem hatástörténetileg feltétele-
zett megértési érdekeltsége lesz az az elem, amelyben a kettős követelmény egy-
idejűleg kielégülhet. A történeti megismerés szerkezetében ugyanis a történelem
és a történelem „nyoma” között soha nincs és nem is lehetséges megfelelés; min-
dig számolnunk kell egyfajta maradékkal, amit kettejük redukálhatatlan külön-
bbsége szüntelenül újratemel. Innen nézve viszont a történelem kérdései, melyek az
önmagában jelentéstelen és szigorú értelemben semmiről sem „tanúskodó”, sem-
mit sem „dokumentáló” *nyomatforrássá* avatják, nem referálnak a megismerés va-
lamiféle szubsztanciális tárgyára, hanem e „tárgy” létrehozásának maguk is konsti-
tutív elemei lesznek. (Ennek kapcsán említi Koselleck a történelem szükségyszerűen

fikcionáló eljárásokat alkalmazó kutatását is — főként a *Terror és álom* című szövegben —, történelmi valóság és fikció aporetikus viszonyát azonban nem dolgozza ki, inkább csak a „költészet” és a történelmi megismerés egybefonódásának történelmi eseményéről beszél, e ponton jócskán egyszerűsítve a XVIII. század előtti, korántsem csupán a kizáró ellenértben megragadható kapcsolatukat.) Csakis a történész kérdései szövegeket tartják meg a történelmi forrást, ennyiben annak bármilyen igazsága is csak e kérdésekre adott válaszként fogható föl. A kérdések pedig, melyek a nyomból forrást hoznak létre, mindig elméletet, hipotézist, valamilyen előzetes értelmezési keretet igényelnek. Elméletalkotás és forráselemzés viszonya azonban korántsem rögzíthető valamilyen egyensúlyi állapotban. Mert ha nincs értelmezés nélküli forrás, akkor önmagában a „forráselemzés” (ami az előbbieket figyelembe véve inkább egyfajta „nyomolvasás” volna) nehezen biztosíthat olyan kontrollt, mely — ha a megtehető állításokat természetesen nem is úja elő —, legalább a meg nem tehető állításokat kiszűri. A „források vétőjoga” kifejezés annyiban kétértelmű metaforának tekinthető, hogy nemcsak azt fejezheti ki, hogy a forrás (vagy az előzőkre ügyelve talán helyesebben, a nyom), miközben a lehetséges állítások tartalmát nem szabja meg, mégis elhatárolja őket a nem lehetséges állításoktól, hanem egyben a politikai intézményszerűség vagy konvencionális képzetkörét mozgósítva azt is implikálja: csakis már valamilyen értelemösszefüggés részeként — tehát nem abszolút, „önmagáért beszélő” instanciaként — akadályozhatja meg a történész „helytelen” döntését. „Pártosság” és „objektivitás” között a feszültség — korrelatív viszonyuk belátása mellett — sem iktatható ki.

A gadameri filozófiai hermeneutika és a kosellecki historika szoros rokonságát a történelmi megismerés kérdései mellett nyelv és történelem, nyelviség és történeltség viszonyának — a fogalomtörténet számára értelemszerűen fokozott jelentőségű — reflexiója is mutatja. (Hermeneutika és historika párbeszéde az ún. Koselleck-Gadamer vitában explicitté is vált; e vita anyaga a *Vulgo* 2004/2-es számában olvasható. Meglátásom szerint Gadamer korrekciói és a nyelviség politikai összefüggéseinek arisztotelianus kifejtése felől nézve nincs szó igazi „vitaról”. Koselleck csak a nyelv hermeneutikai fölfogását leegyszerűsítve állíthatta szembe saját törekvéseit a Gadameréival, aki így fogalmazta meg érvelése lényegét: „Igy e két dolog egymáson függ és együtt teszi ki az ember kitüntettségét: nyelvvel bírní és történelemmel bírní.”) Koselleck szerint „a történelem sohasem azonos nyelvi megragadásával és szóban vagy írásban visszatükröződő meg tapasztalásával, de nem is független ezektől a nyelvi artikulációktól.” (247.) Ez pedig a Gadameréi univerzalizált különbségnek — lét és megjelenés, dolog és szó megszünterhetetlen különbségének, mely ugyanakkor ama törekszik, hogy ne legyen különbség — a történelmudós számára releváns terepen való megjelenését jelenti. Ennek az egyszerre differáló és konvergáló mozgásnak lesz folyamánya a történelmi folyamat egységisége és a nyelvi alakzatok strukturális megismételhetősége — ami a nyelv lérenek konstitutív feltétele — közötti redukálhatatlan különbség. Esemény és megfogalmazás sohasem identikus, feszültségük pedig történelmileg változik. Ráadásul ez a különbség mindjárt két szinten mutatkozik meg, amennyiben „különbség van egyrészt a történelmi történelem és annak nyelvi előfeltételei között, másrészt egy műltbeli történet és annak nyelvi megjelenítése között.” (346.) Nyelv és történelem olyan mó-

don vannak összefonódva már az események történéseinek folyamatában is, hogy a történelem során használt nyelv maga is egyszerre reflektálja és konstituálja azt az eseményt, amelynek ily módon cselekvő, ám azt soha nem uraló részese lesz. S ugyanez vonatkozik a történész utólagos elbeszélésére is: az elbeszélő történet a történészi elbeszélő nyelv referense, miközben e nyelv pozicionáló működése nélkül nem is létezhetne. Koselleck „módszertanilag feloldhatatlan feszültségről” beszél (uo.), ugyanakkor ezt az apóriát sem látja úgy, mint amely lehetetlenné tenné a történész munkáját. Az aporetikus végkifejlet ugyanis csak azt akadályozza meg, hogy valamiféle biztosított és megoldást jelentő végcélhoz elérkezzünk, azt azonban nem teszi lehetetlenné, hogy a módszertani elsőbbséget élvező nyelvi reflexiót vezérfonalként követve tapogatózó lépéseket tegyünk előre nem belátható irányokba is.

Koselleck fogalomtörténete, sőt, ahogyan Halmos Károly helyesen megjegyyezte, a *Geschichtliche Grundbegriffe* monumentális szócikkei is, elsősorban történet-antropológiai munkaként fogható föl, nem pedig, mint azt a fogalomtörténet elnevezés elsőre sugallhatná, valamiféle eszmetörténelmi kutatásként. A fogalmakra összpontosító vizsgálat abból indul ki, hogy „a szavak és azok alkalmazásmódjai a politikában minden más fegyvernél fontosabbak.” (97.) A közös fogalmak hoznak létre politikai cselekvő közösségeket, másfelől azonban e fogalmak nem önteremtő és nem önfennartató jellegűek, hiszen maguk is az általuk létrehozott társadalmi-politikai rendszerekben gyökereznek. Nyelv és közösség megszilárdíthatatlan és egymásra visszavezethetetlen viszonyát — melyet akár, más kosellecki apóriákhoz hasonlóan, khibasztikus szerkezetűnek is nevezhetünk — a fogalomtörténet tárthatja fel. Mégpedig úgy, hogy elsősorban a társadalmi-politikai nyelvhasználatban fontos fogalmaknak először a forráselemzéshez kapcsolódó (történelmi-filológiai), majd a különböző használatokat történelmileg tagoló (vagyis már a tulajdonképpeni fogalomtörténelmi) vizsgálatát végzi el. Ennek kapcsán újabb apóriák sora bomlik ki. Először is fogalom és tényállás között (a nyelvelméleti alapvetés konkretizálva) mindig feszültség van, a társadalmi tények és az e tényeket megcélzó fogalomhasználat között mindig hiátus támad, amely hiátus „mélysége” és „szélessége” történelmileg változik — ugyanakkor ha a fogalomtörténetnek társadalomtörténelmi relevanciát akarunk adni, akkor nem maradhat szó- vagy nyelvtörténelmi vizsgálat, hanem a történelmi valóság megragadására kell irányulnia, ami viszont újra csakis fogalmak révén történhet. Mi sem mutatja ezt a szüntelen elhajlást és visszatérülést jobban, mint hogy bármely „tény” identitása rögvest elbizonytalanodik, mibelyt az — elvileg — ugyanarra a „tényre” használt egyidejűleg és történelmileg is különböző megnevezések sorát szemügyre vesszük, miközben, mindig változó pontosításokkal, ezeket a megnevezéseket mégis „ugyanarra” a tényre vonatkoztatjuk. Továbbá: milyen kritériumok szerint tudunk dönteni az egyes szavak „relevanciájáról”, fogalom-értékeről, s ha e döntést meghoztuk is, hogyan szigetelhetjük ki az egyes fogalmakat egy nyelvi megnyilatkozás szintaxisából, retorikai alakjából, beszédcselekvések kontextuális összefüggéseiből? (Egyáltalán: meddig beszélhetünk például ugyanazon szó vagy kifejezés kapcsán metaforáról, és mikortól fogalomról? Itt a kifejezés megítélésünk szerint fogalomná vált, mennyiben vehetjük, számításba vehetjük-e azt a felszámolhatatlan maradékot, amit a metafora koncepcua-

nem foglalkozik, hanem elsősorban történészként, talán még leginkább a „kutatva megértés” és az „igazságosság” vagy „méltányosság” droyseni eszményéből merítve a gondosan mérlegelő történeti megértésnek a homogenizáló erkölcsi ítélettől tartózkodó türelmes kölcsönösségében lát — ugyan nem kiutat, hiszen az *aporia* maga a kiútatlanság, hanem — egyfajta mozgékony, szüntelenül változó alakzatoróltó berendezkedést a felelőség aporetikus viszonylatai között. (Ebben az összefüggésben főként *Az emlékezet diszkontinuitása* című írása kínálhat megragadhatóbb fogódzókat — 2000, 1999/11.) Új, komolyan vehető, jöllehet semmilyen proпозиcióban, tézisben vagy ítéletben végérvényesen nem rögzíthető értelemmel töltve meg a „történelmi felelőség” kiürült frázisát. (*Atlantisz*)

SIMON ATTILA

Főszerkesztő és felelős kiadó: ACZEL GÉZA
Kiadja az Alföld Alapítvány megbízásából az Alföld szerkesztősége
Tipográfia: Kass János
Szerkesztés, tördelés: Alföld szerkesztősége. Nyomás: Piremon Nyomda, Debrecen
Felelős vezető: Becker György
Index: 25 901 ISSN: 0401—3174

Szerkesztőség és kiadóhivatal: 4024 Debrecen, Piac ut. 26/A. 1. em. Telefon és fax: (52) 412-626 —
Postafiók száma: 4001 Debrecen 144. — Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza —
Előfizetésben teljesíti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletég. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél,
az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Cen-
nammal (Bp., VIII. ker. Orszy tér 1. tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp., 1900) További információ: 00
80 444-444; hirlap.elofizetes@posta.hu — Évi előfizetés 3000 Ft, félévi 1500 Ft — Befizetéskor minden
esetben kérjük feltüntetni az Alföld irodalmi, művészeti és kulturális folyóirat nevét.

